

**Q. MÁTMURATOVTIŇ «TERBENBES» ROMANINDA KÓP
KOMPONENTLI FRAZEOLOGIZMLERDIŇ QOLLANILÍWI**

Jollibaeva Z.D.

QMU studenti

zulfiyajollibaeva7@gmail.com

Ilimiy basshı: **Aynazarova G.**

Ámeliy filologiya kafedrası docenti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15643883>

Annotatsiya: Maqolada qaraqalpoq tilida frazeologizmlarning komponentlik tarkibi bo'yicha turlari, ularning ko'p komponentli turlarining Q. Matmuratovning "Terbenbes" romanida qo'llanilishi so'z etiladi. Bu asarda yozuvchi teng ikki komponentli frazeologizmlarni ko'p qo'llaganligi asardan olingan misollar bilan tahlil qilinadi. Murakkab bo'lgan bunday frazeologizmlar qahramonlarga tavsif berishda, ularning har xil psixologik holatlarini berishda, qahramon portretini yaratishda ishlatilishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: frazeologizm, komponentli tarkib, ko'p komponentli frazeologizmlar, emotsional-ekspressiv bo'yoq, teng ikki komponentli frazeologizmlar.

Аннотация: В статье обсуждаются типы фразеологических единиц в каракалпакском языке по их компонентному составу, а также использование их многокомпонентных типов в романе К. Матмуратова "Тербенбес." В данной работе анализируется частое использование писателем равносоставных двухкомпонентных фразеологических единиц с примерами, взятыми из произведения. Анализируется использование таких сложных фразеологических единиц при характеристике героев, передаче их различных психологических состояний и создании портрета героя.

Ключевые слова: фразеологизм, компонентный состав, многокомпонентные фразеологизмы, эмоционально-экспрессивная окраска, двухкомпонентные фразеологизмы симметричной структуры.

Abstract: The article discusses the types of phraseological units in the Karakalpak language according to their component composition, and the use of their multi-component types in Q. Matmuratov's novel "Terbenbes." In this work, the writer's frequent use of equally two-component phraseological units is analyzed with examples taken from the work. The use of such complex phraseological units in characterizing heroes, conveying their various psychological states, and creating a hero's portrait is analyzed.

Keywords: phraseologism, component composition, multi-component phraseologisms, emotional-expressive coloring, equally two-component phraseologisms.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdiŇ dúziliw modellerin, olardıń túrlerin izertlew hám belgili bir sistemaǵa túsiriw máseleleri ele keń hám tolıq izertlenbegen máselelerdiŇ biri bolıp tabıladı. Sońǵı dáwirde frazeologizmlerdiŇ mánilik tárepi menen birge dúzilislik túrleri G. Aynazarova [1], B. Yusupova [4. 216-217], J. Tańırbergenovlardıń [3. 88-141] miynetlerinde sóz bola basladı. Sonlıqtan, bul maqalada Q. Mátmuratovtıń «Terbenbes» romanında qollanılǵan frazeologizmlerdiŇ

kóp komponentli túrlerin anıqlawdı názerde tuttıq. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmler quramındaǵı komponentler sanı jaǵınan eki komponentli, úsh komponentli hám kóp komponentli bolıp keledi.

Frazeologizmlerdiń ishinde komponentlik quramı jaǵınan tórt hám onnan da kóp sózlerden turatuǵın túrleri eki hám ush komponentli túrlerinen óziniń quramalılıǵı menen ajralıp turadı. Házirgi qaraqalpaq tiliniń bay frazeologiyalıq quramındaǵı bunday kóp komponentli frazeologizmler kórkem shıǵarmalarda belgili bir kórkemlew quralları xızmetinde keń qollanıladı. Quramalı dúziliske iye bolǵan kóp komponentli frazeologizmler kúshli ekspressiyaǵa iye bolıwı menen frazeologizmlerdiń basqa túrlerinen (eki hám úsh komponentli frazeologizmlerden) ózine tán ayırmashılıqları menen ajralıp, olar grammatikalıq dúzilisi jaǵınan túrli formalarda ushırasadı. Bunday frazeologizmler tómendegidey formalarda ushırasadı:

1) Atlıq sózler menen feyildiń dizbeginen jasalǵan kóp komponentli frazeologizmler: *túyeniń ústinen iyt qabıw, qoy awzınan shóp almaw, kóz jası kól bolıw, qast etken jerden qan alıw, jan iynine ot túsiw, ústine hól, ayaǵına shıq juwıtpay; tańniń atıwı, kúnniń batıwı; otı menen kirip, kúli menen shıǵıw; jerden alıp, jerge salıp; at kórip, ayaǵı talıw hám t.b.*

2) Ayırım komponentleri sanlıqlardan jasalǵan kóp komponentli frazeologizmler: *bir shıbıq penen aydaw, bir shaynam eti bolmaw, arpa ishinde bir biyday, bir kóylek burın tozdırıw, bir sazdiń bózi bolıw, bir qasıq qanınan keshiw, bir turnaqqa zar bolıw, bir oq penen eki qoyandı atıw, eki kózi tórt bolıw, eki ayaǵın bir etikke tıǵıw, tórt jaǵı qubla bolıw, on gúlinen bir gúli ashılmaw, otız eki tisin tamaǵına jiberiw, tıshqan tesigi miń tillá bolıw, birin eki, ekisin úsh qılıw; bir erni menen kók tirep, bir erni menen jer tirep hám t.b.*

3) Almasıq sózler menen kelgen kóp komponentli frazeologizmler: *óziniń jaqqan otına ózi usınıw, óz obalı ózine bolıw, kimniń tarısı pisse, sonıń tawıǵı bolıw hám t.b.*

4) Quramında kelbetlik sózler ushırasatuǵın kóp komponentli frazeologizmler: arısladay aybatlı, jolbarıstay ğayratlı; aq shashlı, sarı tisli; aq degeni aq, qara degeni qara; awzınan aq iyt kirip, qara iyt shıǵıw hám t.b.

Usınday formalıq jaqtan quramalı bolǵan, mánilik jaqtan kúshli ekspressiyaǵa iye frazeologizmlerdiń túrleri jazıwshı Q. Mátmuratovtıń «Terbenbes» romanında júdá kóp ushırasadı. Házirgi qaraqalpaq tiliniń bay frazeologiyalıq materiallarına názer awdarsaq, olardıń ishinde kóp komponentli túrleri kúshli ekspressiyaǵa iye bolıwı menen birge frazeologizmlerdiń basqa túrlerinen ózine tán ayırmashılıqları menen ajralıp, olar grammatikalıq dúzilisi jaǵınan túrli formalarda ushırasadı.

Qaysı tildiń frazeologiyalıq sóz dizbeklerin alıp qarasaq ta, olardıń eki, úsh komponentli túrleri kóbirek ushırasatuǵınlıǵı belgili. Degen menen frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramalı dúziliske iye bolǵan kóp komponentli túrleriniń tildegi ornı, xızmeti óz aldına.

Kórkem shıǵarmalarında komponentlik quramı jaǵınan tórt, bes, altı komponentten turatuǵın kóp komponentli frazeologizmlerdi kóplep ushıratıwǵa boladı. Qaraqalpaq tilindegi bunday dúzilmege iye frazeologizmler G. Aynazarova tárepinen arnawlı izertlendi. Frazeologizmlerdiń bul túrine «teńles eki komponentli frazeologizmler» degen atama berildi [1.10.].

Kóp komponentli frazeologizmlerdiń ishinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń de hár qıylı formaların kóriwimizge boladı. Olar qospa gáp formasında bolǵanı menen, bir leksika-grammatikalıq pútinlikti qurap keledi. Avtor qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin strukturalıq jaqtan bir bólekten hám teńdey eki bólekten turatuǵın túrlerge ajıratıp úyrenedi. Qaraqalpaq tiliniń bay frazeologiyalıq materialların qarastırǵanıımızda olardıń hár qıylı dúzilme sıpatında kózge taslanatuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Máselen, dúzilisi jaǵınan bir bólekten turatuǵın frazeologizmler: qası-qabaǵına qaraw, awzı-awzına tiymew, kózdiń qarashıǵınday saqlaw, betine kelmew, awzı jeńil, iyt ólgen jer, júrek jutqan, eki sózli hám t.b. Frazeologizmlerdiń ishinde quramalı dúziliske iye bolǵan teńdey eki bólekten turatuǵın dúzilme de tilimizde kóplep ushırasadı: ot bası, oshaq qası; uldı uyaǵa, qızdı, qıyaǵa (qondırıw), birde biye, birde túye; otırsa opa, tursa sopa (bolıw), qazan da may, shómish te may; túbi bir, shaqası mın (bolıw) hám t.b.

Teńles eki komponentli frazeologizmler, kóbinese, teńdey baylanısqan eki komponentten turadı. Bul komponentler simmetriyalı dúzilmeden quralǵan. Simmetriyalı dúzilme hár komponenttiń sáykes aǵzalarınıń bir-biri menen fonetikalıq, grammatikalıq, semantikalıq jaqtan sáyke keliwi arqalı dóreledi. Teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń tábiyatına tán usınday ózgeshelikler olardıń komponentleriniń tutaslıǵı, uyqasın támiyinleydi [1. 24.].

Q. Mátmuratovtıń romanında kóp komponentli frazeologizmlerdiń ishinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdi de kóplep ushıratamız. Avtor olardı shıǵarma qaharmanlarına sıpatlama beriwde, olardıń hár qıylı psixologiyalıq halatların súwretlewde, háreket hám qubılıslardı ashıp kórsetiw ushın jumsaydı. Jazıwshı qaharmanǵa tolıq sıpatlama beriw ushın frazeologizmlerdiń ishinen sáykesin tańlap aladı:

...Oylanbay ne qıladı – bardamlı jerdiń nasharı, *ishkeni aldında, ishpegeni artında*, ne kiyemen dese tayın, «arpa ishinde bir biyday» bolıp ósken qız tap usı búgingi kemtarlıqqa dım shıdamay otırǵanday. (141-b)

“JASLARDIŇ ILIMDE TUTQAN ORNI” atamasındaǵı XV respublikalıq ilimiy teoriyalıq konferenciya

Bul keltirilgen gápte jazıwshı qurǵın shańaraqta ósken qaharmanǵa «bardamlı jerdiń nasharı» dep sıpatlama beredi. Buǵan qosımsha *ishkeni aldında, ishpegeni artında* degen teńles eki komponentli frazeologizmdi de qatara qollanadı. Nátiyjede jazıwshı qaharmanǵa tolıq sıpatlama beriwge erisedi. Yaǵnıy qahaman portreti barlıq mánilik boyawları menen oqıwshınıń kóz aldında sáwlelenedi. Jazıwshı *ishkeni aldında, ishpegeni artında* degen frazeologizmdi sheberlik penen tańlap alǵan.

Qaraqalpaq tili frazeologiyasınıń stilistikalıq imkaniyatları boyınsha izertlewler alıp barǵan ilimpaz A. Pirniyazova óz miynetinde frazeologizmlerdiń konteksttegi stillik xızmetleri hám olardıń qollanıw usılları haqqında ayta kelip, frazeologizmler ıqsham, az sóz benen kóp nárseni túsindiretuǵın, tereń mánige iye, ekspressivligi, obrazlılıǵı kúshli bolǵan kórkem sóz úlgileri, dep kórsetedi [2. 35] Shıǵarma unamı hám unamsız qaharmanlarına sıpatlama beriwde, olardıń háreketlerin súwretlewde kelbetlik hám feyil mánili teńles eki komponentli frazeologizmlerdi júdá kóp qollanadı. Mısallar:

Xan bolǵanda da, altın taxtta shirenip, ay baltası qolında *bir erni menen kók tirep, bir erni menen jer tirep*, hár demine zaǵara pisip otırǵan xan emestaǵı, al usı on eki shańaraqtıń obal-sawabı moynındaǵı yashullısı (105-b).

Mine, sen de olardıń qádirin bilip, qosaqlap sáwgúliklerińdi berip, «Ústine hól, ayaǵına shıq juwıtpay, jer-kókke tiygizbey» ákel dep otırıpsañ ... (191-b)

Náresteniń izinshe-aq, barqıraǵan dawısı esitken adamnıń jeti júyesinen ótip ketetuǵın kelini «atam bar eken-aw, namaz oqıp otır eken-aw», demesten, uyat joq, balasınıń sıyraǵınan súyrep, *awzınan aq iyt kirip, qara iyt shıǵıp* alıp ketti. (171-b)

Tañnıń atıwı, kúnniń batıwı, Qanıyaz qara miltıǵı – iyninde, oqlaw bel qumay tazısı – izinde, júrgeni-jürgen, basqa talap penen isi joq. (105-b)

Elmurattı azan menen hayalı oshaǵınıń basında *jerden alıp, jerge salıp* otır. (224-b)

- «He, *at kórip, ayaǵı taldı* ma, bar, jayaw barıp qayt, zatiń bolsa, arqalap qayt!»
- dep quwıp jiberdi. (132-b)

Sharawbaydıń qatınınıń *otı menen kirip, kúli menen shıqtım-ǵo*, shoshqasına shekem juwdım-ǵo! (185-b)

Juwannıń jinişkerip, jinişkeniń úziletuǵın báhár ayları hamal ótip, sáwir ayı jarıdan awdı. (9-b)

...Sharawbay kesheden berli ózinen ozi bir túrli bolıp, *kirse úyine, shıqsa, dúzge sıymay*, Lepes keshikken sayın ishi pıtırlap, teńizdiń boyındaǵı dińgekke minip jolǵa qarap otır. (78-b)

- Men endi anaw-mınaw dep shubırta bermey-aq qoyayın, bir awız sóz benen aytqanda, xojayınıńnıń *birin eki, ekisin úsh qılıwǵa* járdemleseseń, gáptiń toq eteri, onıń isenimine kiresen! (45-b)

Quramalı qurılısqa iye bolǵan kóp komponentli frazeologizmler mánisiniń tereńliligi menen frazeologiyalıq baylıqlardıń ishimde salmaqlı orınǵa iye. Sonlıqtan da kórkem sóz sheberleri ushın taptırmas tillik baylıq ekenligi sózsiz. Frazeologizmlerdiń bay hám hár túrli quramların Q. Mátmuratov ózinshelik stil dóretyw maqsetinde hár túrli jollar menen qollanǵan. Jazıwshı xalıq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleri menen keletuǵın obrazlı sóz baylıǵın óz elegenin ótkerip shıǵarmalarında sheberlik penen paydalanıwdıń úlgisin kórsetedi.

Solay etip, Q.Mátmuratovtıń «Terbenbes» romanında qollanılǵan kóp komponentli frazeologizmler mánilik jaǵınan da, dúzilisi jaǵınan da quramalı bolǵan til birlikleri bolıp, shıǵarmanıń tilin bayıtıwǵa sózsiz óz tásirin tiygizip tur.

Ádebiyatlar:

1. Аynazarова G. Qaraqalpaq tiline teńles eki komponentli frazeologizmler. Monografiya. Nókis. «Qaraqalpaqstan», 2020-jıl, 88 bet.
2. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары. (Монография).- Нөкис: «Qaraqalpaqstan» баспасы. 2020 ж, 176 бет.
3. Таһирбергенов J. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler. Monografiya.- Nókis; «Ilimpaz» 2021-jıl, 162 bet
4. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası.-Tashkent: Tafakkur-bostoni, 2020. – 268 bet